

Pohádky romských vypravěčů z území bývalého Československa

Pavel Kubaník

Tato kniha přináší patrně poslední záznamy pohádkových vyprávění lidových vypravěčů, pořízených na území bývalého Československa – zmíněnými vypravěči byli Romové. Zachycuje pohádku v podobě, která se neohlížela primárně na dětské publikum, ale chtěla pobavit především dospělé a dospělým se také především vyprávěla. I tato kniha je pro děti vhodná jen výběrově.

Poslední sběry mezi slovenskými a českými vypravěči proběhly v první polovině 20. století, těžištěm poznání českých a slovenských pohádek jsou však spíše sběry ze století devatenáctého. Mezi Romy se ovšem pohádky tradovaly až do 70. a 80. let 20. století a ojedinelé na ně můžeme (zejména na kratší humorné pohádky předávané čisté ústní formou) narazit dodnes. Nejširší záznamy pohádek romských vypravěčů z bývalého Československa proběhly teprve v druhé polovině 20. století.

Pohádky v této knize zaznamenala romistka a indoložka Milena Hübschmannová (1933–2005) v 70. a 80. letech 20. století mezi Romy v bývalém Československu v období zániku po staletí trvající tradice vypravěčských seancí. Kniha přímo navazuje na její sbírku *Romské pohádky* (Odeon 1973, 2. vyd. Fortuna 1999), ve které prezentovala svůj sběr z let 1953–1970. Část svého pozdějšího sběru publikovala německy jako součást širšího čtyřsvazkového souboru *Zigeuner- aus aller Welt* (Cikánské pohádky z celého světa; 1983–1985), který editovala s německým indologem, orientalistou a historikem umění Heinzem Mottem (1913–1992). Tato kniha do značné míry respektuje zmíněný výběr samotné sběratelky z období těsně po pořízení velké části nahrávek. Překlady jsou ale pořízeny nikoli z němčiny, nýbrž z přepisu původních nahrávek uložených v Muzeu romské kultury v Brně, a pokud to bylo možné, i s přihlédnutím k samotným nahrávkám uchovaným ve vídeňském Phonogramarchivu.

První sběry romských pohádek

Pohádky z úst romských vypravěčů začali v prostoru bývalého Československa zapisovat jako první Neromové se zájmem o studium romštiny. Nejinnak tomu

ostatně bylo i jinde ve světě. Zápisy pohádkových příběhů se prvně objevily nikoli jako prezentace „národního svérázu“, ale jako příloha gramatik. Měly čtenářům poskytnout souvislejší obraz jazyka než strohý popis pravidel a slovní zásoby. Mnohdy ale lingvisté předkládali svým romským konzultantům již existující literární předlohy k překladu – jejich ambicí ostatně nebylo sesbírat folklorní materiál. První pohádkové příběhy v romštině tak nalezneme již v gramatické obrozence a kněze Antonína Jaroslava Puchmajera (1769–1820) *Románi Čib, das ist, Grammatik und Wörterbuch der Zigeuner Sprache, nebst einigen Fabeln in derselben* (Románi Čib neboli Gramatika a slovník cikánského jazyka spolu s několika pohádkami v tomto jazyce) vydané posmrtně roku 1821. Z charakteru sedmnácti příběhů, otištěných v Puchmajerovi, lze soudit, že jde právě jen o překlady literárních textů do romštiny.

Puchmajerovy texty přetiskuje v dalším popisu romštiny o více než padesát let později kněz Josef Ješina (1824–1889). Ješina vedle využití starého zdroje zmiňuje také vlastní kontakt s Romy. V práci *Slovník česko-cikánský a cikánsko-český jakož i cikánsko-české pohádky a povídky* (1889) Puchmajerův materiál rozšířil o dalších 17 příběhů a dále o sekci přímo nazvanou „Románe paramisi“, obsahující dalších 37 drobných příběhů v romštině, oproti předchozím již bez českého překladu. Obě sekce přinášejí stručné příběhy zakončené ponaučením, a mají tedy charakter exemplů, tradičních příběhů užívaných po staletí během kázání k působivější a jasnější argumentaci (blíže např. Dvořák 2016). Většinou patrně také nejde o příběhy, jež by si vyprávěli Romové, které Ješina znal. Výjimku ale mohou tvořit ojedinelé lidové příběhy s romskými protagonisty (Andrš 2013).

Také další záznamy pohádek romských vypravěčů z prostoru bývalého Československa vznikají pro potřeby lingvistů, jsou ale již lépe zdrojované a s nejvyšší pravděpodobností již představují příběhy tradované mezi Romy v daném místě. Brněnský gymnaziální profesor Rudolf von Sowa (1853–1900) zaznamenával romské pohádky jako podklad pro studium jazyka (1887), pohádky, které zapsal u vypravěčů v Boskovicích a zejména v Trenčianských Teplicích, však publikoval též samostatně (1885, 1889, 1891). Několik Sowových záznamů přetiskuje výše zmíněný Ješina. Indolog Vincenc Lesný (1882–1953) otiskl roku 1917 krátký záznam romštiny (jediného indického jazyka, tradičně mluveného v Evropě), resp. romské pohádky, zaznamenané nedaleko jeho rodiště ve Vosoudově (dnes Bohusoudov, místní část obce Knínice).

Dvě pohádky zapsané v listopadu a prosinci 1933 v jihomoravských Oslavanech místním Romem Antonínem Danielem publikoval v anglickém *Journal of the Gypsy Lore Society* (1947) diplomat a svého času také profesor angličtiny na Masarykově univerzitě v Brně (1931–1937) Stuart E. Mann (1905–1986; blíže viz Závodská 2018). Mannovy a Danielovy záznamy, podobně jako von Sowovy, již vznikají i za účelem dokumentace folklorního materiálu.

Všechny posledně zmíněné záznamy pohádek jsou rovněž záznamy dnes již neexistujících (přesto ale dnešním mluvčím romštiny poměrně srozumitelných) nářečí romštiny. Naprostá většina Romů žijících v Čechách a na Moravě byla vyrážena během druhé světové války (včetně obyvatel oslavanské a vosoudovské osady; ty alespoň na místě připomíná pamětní deska), v okolí Trenčianských Teplic dnes Romové žijí, ale romština se zde již několik generací nepředává.

Z období před druhou světovou válkou tedy máme záznamy několika desítek kratších pohádek od romských vypravěčů z Čech, Moravy a ze západního Slovenska. Zatímco záznamy Puchmajerovy a Ješínovy jsou častěji či výlučně ad hoc překlady do romštiny, zbylé záznamy mají i hodnotu folkloristickou. Z porovnání s pozdějšími sběry je pozoruhodná například přítomnost zvířecích pohádek u von Sowy – v pozdějších sběrech znamená jen ojedinelý námět romské pohádky.

Je samozřejmě možné, že vyprávění romských vypravěčů, kteří vedle romštiny přirozeně vládli také jazykem okolní populace, se skrývají i ve sběrech českých a slovenských pohádek – nejde ale o více než spekulaci částečně opřenou o lépe zdokumentovanou situaci v Maďarsku (Mode 1983, Cech 2005).

Knihy romských pohádek

Pohádky zaznamenané před druhou světovou válkou vyšly převážně časopisecky anebo jako příloha jiných prací. Mezi léty 1959 a 1973 ale vyšlo v Československu hned několik knih „romských pohádek“. Odeonský soubor Mileny Hübschmannové *Romské pohádky* (1973), na nějž navazuje tato kniha, zmíněné období završuje.

Spisovatelka a redaktorka Marie Voříšková (1907–1987) vydala své *Cikánské pohádky* v roce 1959. V přepracované verzi kniha vyšla pod titulem *Zpívající housle Cikánské pohádky* v roce 1969 s působivými ilustracemi Milly Doleželové (1922–1993), pro kterou byli Romové výrazným tématem jejího výtvarného díla. *Zpívající housle* byly přeloženy do více evropských jazyků a staly se patrně nejúspěšnějšími

knihou autorky. Voříšková ve své autorské tvorbě chovala náklonnost k exotičnu, zároveň měla zkušenosti s literárními adaptacemi lidových pohádek (vyšly jí knihy zpracovávající africké a indické mýty a pohádky). Také její *Cikánské pohádky* lze považovat za autorskou adaptaci – pohádky mají výrazný literární jazyk, některé jsou řetězeny do jednoho příběhu, objevují se zde historizující odkazy na Indii coby pravlast Romů (ve folkloru se s tímto neseškáváme), kniha je určena dětskému publiku (dokud byly pohádky součástí živého folkloru, posluchači byli častěji dospělí lidé než děti). Stejně tak je ale z knihy patrné, že Voříšková pracuje nejen s prvky romštiny, ale též s motivy, jež jsou v pohádkách romských vypravěčů časté (například prostupnost několika světů, jména některých postav i samotné syžety) a které mohla znát z vlastního sběru, případně ze sběru někoho jiného, kdo neměl zájem s pohádkovým materiálem dále pracovat. Sama Voříšková ke vzniku knihy žádný klíč neposkytuje. Wikipedie sice k Voříškové uvádí, že „byla první neromskou autorkou v Československu, která sbírala romské pohádky“, toto tvrzení se ale opírá spíše jen o dataci její knihy *Cikánské pohádky*. Romské pohádky sbírali Neromové na území bývalého Československa jistě již dříve, ačkoli jejich sběry nebyly publikovány knižně jako sbírka romských pohádek.

V roce 1964 vychází v kolibřím formátu knižička *Cikánský smích*, pod níž je podepsaná Helena Rudlová (1897–1965), spisovatelka, která se zároveň věnovala výchovné práci mezi romskými dětmi. V předmluvě Rudlová osvětluje, že na příběhy, v knize převyprávěné, narazila v rodinách konkrétních Romů ve svých rodných Hořčicích a v Rakovníku. Na knižku mě upozornila romská spisovatelka Iveta Kokyová – právě její předkové Heleně Rudlové část svého pohádkového repertoáru přeložili do češtiny a na jméno Rudlové si pamatovali. Rudlová pro knižku vybrala humorná vyprávění, která rozdělila na olašské a východoslovenské motivy, tedy pohádky vyprávěné v rodinách olašských Romů, v Československu násilně usazených v roce 1958, a pohádky z romských rodin po staletí usedle žijících na východoslovenském venkově a teprve po druhé světové válce přesídlivších do české části tehdejšího státu. Rudlová možná jako první autorka publikovala právě pohádky, vyprávěné v rodinách zdejších olašských Romů. Oproti Voříškové a dalším autorům se neobrací k dětskému publiku. Na pohádkových příbězích ji fascinoval mimo jiné i naturalistický „rabelaisovský“ humor, který se rozhodla zprostředkovat čtenářům. Rudlová svou předmluvu uzavírá tím, že by ráda zpracovala také motivy tragické – k tomu už ale bohužel nedošlo.

V roce 1969 vydal romský básník Dezider Banga soubor *Čierny vlas*, patrně první knížku „československých romských pohádek“ z pera romského autora. Dezider Banga (1939–2022), středoškolský pedagog a básník, který později pracoval v literární redakci Slovenské televize, vycházel podle svých slov z vlastního sběru z počátku 60. let (Banga 1992), přebal knihy uvádí, že pohádky přeložil z romštiny, v romštině je ale nevydal, ani když později sestavil částečně bilingvní antologii romských pohádek (1992), do které větší část textů knihy *Čierny vlas* zařadil.

Pro stejnou dobu máme také strohou informaci o tom, že sběru romských pohádek se věnovaly minimálně další dvě výrazné romské osobnosti – pozdější spisovatel Andrej Giňa (1936–2015; zmínky o sběru in Hübschmannová 1999, Rybošlová 2013) a romský politik a válečný hrdina Anton Facuna (1920–1980; zmínky o sběru in Daneková 2022). Samotný výsledek jejich sběrů se patrně nedochoval. Giňou vyprávěná pohádka je ale součástí sbírky *Romské pohádky* (č. 10; romsky viz Giňa 1999) a další pohádky na sklonku svého života sám sepsal, někdy s odkazem na své blízké, od nichž je slyšel (Giňa 2013).

V roce 1973 vydal Albatros knížku *Kráľ bydlí za rohem* autorky Lilly Hodáčové (1910–1998). Kniha vyšla v edici Z pohádky do pohádky, ve které byl pro dětské čtenáře uváděn pohádkový folklor různých národů v převyprávěné formě. Obdobnému postupu napovídá informace na záložce knihy: Podobně jako u Voříškové ani u Hodáčové není jasné, jakým způsobem se neromská autorka seznámila s pohádkovým folklorem Romů a z jakých zdrojů čerpala. Hodáčová věnuje v knize prostor delším kouzelným i krátkým humorovým pohádkám (odlišeny jsou kurzivou) s romským hrdinou (romští lidové vyprávěči vyprávějí však také pohádky, kde Romové vůbec nevystupují nebo jejich romství není nijak signalizované).

Jen na okraj poznamenejme, že v 60. letech byly tři převyprávěné romské pohádky uvedeny také v populární knize *Strom pohádek z celého světa* (Stanovský/Vladislav 1964) – jde však o romské pohádky z Transylvánie (konkrétně ze sbírek Heinricha von Wlissockého /1856–1907/), nevztahují se tedy k prostoru bývalého Československa jinak než jazykem překladu.

Sběry Mileny Hübschmannové

Sbírka Romské pohádky (1973, nové vydání 1999), sestavená Milenou Hübschmannovou, je první sbírkou s cílem představit v Československu co nejméně upravenou, přesto ale čtenáři srozumitelnou podobu romských pohádek ve větší

šíři, jak se aktuálně mezi Romy tradovaly. Folkloristickou ambicí knihy potvrzuje důkladný kulturně-historický úvod, poznámky k pohádkám i k vyprávěčům a ostatně též zařazení do edice „Lidové umění slovesné“ nakladatelství Odeon, ve kterém vyšla. Kniha těžila ze dvou fází sběru. První je období písemných záznamů (1953–1954), kdy se Hübschmannová začala učit romsky a pohádky si zapisovala jako delší studijní texty (13 pohádek). Po delší době se k pohádkám vrátila již s folkloristickým zájmem a začala vyprávěni v romštině nahrávat na magnetofon (1967–1970, 56 publikovaných pohádek).

Sběry Hübschmannové se soustředily na pohádky vyprávěné Romy, kteří po staletí žili na slovenském venkově a až po druhé světové válce část z nich přesídlila do českých zemí za lepším životem. Tito Romové brzy přecházeli holokaustem zdecimované původní komunity Romů z Čech a Moravy. Až na několik výjimek nezaznamenala Hübschmannová pohádky od olašských Romů, několik pohádek natočila mezi Romy v Polsku.

Celkem do knihy vybrala 71 ze zhruba stovky zaznamenaných pohádek, dvě zařazené pohádky zapsali pro Hübschmannovou samotní vyprávěči. Zhruba polovinu knihy tvoří delší „Kouzelné pohádky“ (19 pohádek), druhou polovinu drobné „Lidové povídky“ a „Humorky a anekdoty“. Knihu připravila Hübschmannová již jako zkušební literární redaktorka, jež na přelomu 50. a 60. let 20. století pro rozhlas natočila několik pořadů o pohádkách a mýtech různých národů. Přesto, možná právě proto, se snažila, aby její zásahy do lidových podání romských pohádek byly minimální a v poznámkách poměrně detailně charakterizované. V tomto ohledu se tedy kniha výrazně odlišuje od většiny zmíněných titulů, vydaných v letech 1959–1973.

Podobně jako u dokumentace písňového folkloru se Hübschmannová vyprávěčů během sběru vždy doptávala na další informace – kde pohádku slyšeli, komu a kdy se pohádky vyprávěly dříve a dnes, případně s vyprávěči probírala kulturní kontext různých aspektů pohádky.

Ačkoli Hübschmannová zachycovala pohádky i po vydání sbírky v Odeonu, je pravděpodobné, že v 70. a 80. letech nebylo možné další sbírku v češtině vydat. Ať už proto, že Hübschmannová byla tou dobou pro politické vedení země „nežádoucí osobou“, prosazující emancipaci „občanů cikánského původu“, sdružených v první romské organizaci (Svaz Cikánů-Romů, oficiálně povolený roku 1969 a zrušený v roce vydání *Romských pohádek*), nebo prostě jen proto, že samotné

vydání pohádek by mohlo být nazíráno jako projev nežádoucích emancipačních snah Romů odporujících asimilačnímu směru nastavenému vládnoucí mocí, ale dominujícímu i v přístupu Neromů k Romům. Před rokem 1989 se ostatně vydání nedočkal ani připravený výbor z literární tvorby romských autorů (bližze např. Ryvolová 2021), ani pozdější sbírka svědectví Romů ze Slovenska o jejich osudu za druhé světové války.

Romské pohádky zaznamenané Milenou Hübschmannovou se ale dostávají zkraje 80. let k německému publiku, konkrétně ve dvou podobách. Jednak ve zmiňené čtyřsvazkové edici *Zigeunermärchen aus aller Welt* publikuje 35 pohádek, nahraných mezi léty 1971–1978 v šestnácti českých a slovenských obcích od 25 vypravěčů (vypravěčky jsou mezi nimi tři). K těmto do souboru přidává také pohádky zapsané v Oslavanech Antonínem Danielem a některé pohádky zapsané von Sowou. Pro soubor přeložila a komentářem doprovodila také sběr Rade Uhlika mezi Romy z Bosny. K úvodnímu textu edice od Heinze Modeho připsala také úvod k vlastnímu sběru, ten však z pozdějších vydání „vypadl“ (Cech 2006).

V Německu vychází také výbor z *Romských pohádek* (1973), oproti českému vydání již ale adaptovaných Hübschmannovou pro dětského čtenáře (*Janischek im Räuberschloss. Märchen slowakischer Rom, 1983*; Janíček na hradě loupežníků. Pohádky slovenských Romů). Na tomto místě se patří připomenout, že na sklonku 90. let rozšířilo pedagogické nakladatelství Fortuna své nové vydání *Romských pohádek* do českých škol. Tento tah setřel hranici mezi folkloristickou ambicí původní knihy, jasně vyjádřenou v jejím úvodu (a v původním odeonském vydání i na záložce), a obecným chápáním pohádek jako žánru pro děti. Učitelé a někdy též děti byli nečekaně konfrontováni s naturalismem lidových podání, což od pohádkové knížky šířené do škol neočekávali. Editorce a překladatelce byl vzápětí adresován hněv někdy i od samotných Romů, kteří na školách pracovali, celý distribuční omyl musela posléze vysvětlovat v médiích.

Vypravěčské seance

Milena Hübschmannová během svého bádání i ve vícero textech (1973, 1983, 2006) věnovala značný prostor kontextu vyprávění pohádek a vypravěčským seancím, jež ve zkratce nazvala *pro paramisa* „na pohádky“. Mezi vypravěči podle Hübschmannové naprosto převažovali muži (základní sbírky evropské pohádkové tradice naopak odkazují častěji k vypravěčkám, například maďarské

lidové pohádky se sbíraly jak u výjimečných vypravěček, tak u vypravěčů). Publikum dokázalo rozpoznat a ocenit dobrého pohádkáře a někdy si pro něj i zajelo do jiné vesnice. Jindy bylo ve vesnici vypravěčů více a vyprávění probíhalo paralelně, nebo se vypravěči sešli a mohli se trumfovat, kdo odvypráví pohádku lepší. Na seance nebyly zvány děti, ačkoli se na ně nezdírká „propašovaly“. Výborný vypravěč vyprávěl podle Hübschmannové pohádku až několik hodin.

V úvodu pro soubor *Zigeunermärchen aus aller Welt* shrnuje Hübschmannová dva rysy, charakteristické pro vyprávění pohádek na přelomu sedmé a osmé dekády 20. století. Pohádkové seance do jisté míry ztrácejí svou pozici v izolovaných venkovských komunitách na Slovensku a vytvářejí se rovněž ze života Romů, kteří se rozhodli přesídlit ze slovenského venkova do českých a moravských měst (viz i některé komentáře vypravěčů v této knize). Zůstávají ale ještě součástí vartování, několikadenního bdění u mrtvého, jež zároveň znamená příležitost k setkání široké rodiny. Pohádky a vypravěčské seance jsou ale poměrně živé všude tam, kde se setkávají Romové (obvykleji muži) na delší dobu mimo svůj domov – ať už jde o delší pobyty různorodých pracovních part na ubytovnách, během vojenské služby nebo i ve vězení. Tento kontext zároveň přispívá k míšení pohádkových repertoárů z různých regionů.

Vypravěčské seance znala Hübschmannová z vlastní zkušenosti, mnohé poznatky ale o nich získávala i zprostředkovaně skrze vzpomínky a reflexe vypravěčů. Je otázkou, kolik pohádek Hübschmannová přímo zachytila v jejich nejvíce autentickém kontextu, tedy ve chvíli, kdy byly vyprávěny přirozenému publiku. Mluví taktó jen o pohádkách nahraných na ubytovně, kde přespávali romští dělníci ze Slovenska, pracující na výstavbě pražského spořilovského sídliště, a pravděpodobně je to u pohádek nahraných v slovenských Rakúsích, kde Hübschmannová na sklonku 60. let 20. století několik měsíců žila a k této své zkušenosti se v různých textech vracela (pohádky z Rakús tvoří nejširší korpus sbírky *Romské pohádky*, pozdější sběr ze stejné obce je zachycen ve čtyřsvazkové německé edici /Mode, Hübschmannová 1983–1985/).

Navzdory přečetným kontaktům s Romy je spíše pravděpodobné, že většinu pohádek Hübschmannová získala na vyžádání, nikoli ve spontánních situacích. Až na výjimku se ostatně v transkriptech a vydaných pohádkách nesetkáme s texty, které by mohly být vyprávěny hodiny, jak je to nejednou zmiňováno

Hübschmannovou a pamětníky, kteří o vyprávěčských seancích mluví. Sběr „na vyžádání“ je pro sběratelství pohádek jistě běžný a obvykle také jediný možný, je ale dobré si uvědomit, že již záznam příběhu na vyžádání může pohádku proměnit. Lze totiž předpokládat, že repertoár pohádkářů byl do jisté míry omezený a své příběhy vyprávěli často publiku, které již dané pohádky znalo. Ambicí vyprávěče pak mohlo být pohádky drobně či více obměnit, variovat motivy, řadit epizody do různých kombinací, užívat aktualizační poznámky, které posluchače pobaví. Publikum také výkon vyprávěče průběžně hodnotilo. Lze si tedy představit, že tyto výzvy, kladené vyprávěči jeho informovaným publikem, se mohou do jisté míry vytratit, jestliže publikum nahradí neromský folklorista s tužkou či s mikrofonem v ruce. Naštěstí, jak dokládá i tato kniha, mnohé zůstalo přesto zachováno.

Romství pohádek

Úvod Heinze Modeho ke knize *Zigeunermärchen...* (a ještě výrazněji komentáře k jednotlivým pohádkám) se do značné míry soustředí na téma původnosti či odvozenosti romských pohádek. Mode uznává podobnost romských a neromských pohádek (resp. podobnost všech pohádek evropského prostoru), polemizuje ale s dobově rozšířenou představou, že Romové pohádky pouze převzali od okolí, a zamýšlí se nad možností, že to byli právě Romové, kteří mnohé pohádkové motivy z Asie a z Předního východu přinesli do Evropy. Všíhá si především výrazné shody nejobvyklejších pohádkových motivů romských pohádek s pohádkami indickými.

Debatu o přínosu Romů pro evropskou vyprávěčskou tradici zde ponechám stranou. Neoddiskutovatelným faktem zůstává, že vyprávění pohádek podle všeho představovalo běžnou součást života romských rodin a komunit ještě před několika desetiletími, mělo tedy pro život Romů svůj význam.

Ze vzpomínek vyprávěčů a z pohádek samotných mimo jiné vystává obraz pohádkových motivů a příběhů, které volně „přeskakují z vyprávěče na vyprávěče“ bez ohledu na etnické hranice. Romští vyprávěči vzpomínají na situace, kdy vyprávěli slovensky pro neromské vesničany, vzpomínají na chvíle, kdy mezi Romy přišel Nerom, obvykle žebrák, který u Romů našel dočasný azyl a jako svoboděnský tobežník vyprávěl, co kde slyšel, včetně pohádek (a sám host jistě leccos slyšel zase od svých hostitelů a odešel dál s tím, co mezi Romy „nakoupil“), mezi Romy

a Neromy se vyskytovaly též rodinné vazby, ve svědectvích se objevují i vzpomínky na vyprávění během výkonu trestu. To všechno musely být cestičky, kterými příběhy putovaly navzdory dlouhodobému odstupu a izolaci Romů a Neromů ve středoevropském prostoru. Dalším zmiňovaným zdrojem občas bývá i četba, některá lidová podání tedy mohou být spíše projevem druhotné folklorizace. Pozoruhodné je, že vyprávěči charakterizují i tyto „pohádky z knih“ jako romské, ačkoli patrně neodkazovali na několik knížek romských pohádek zmíněných výše. Romské byly jednoduše tím, že se v jejich repertoáru uchytily a žily po nějakou dobu dál jako vyprávěné a vyprávěčem uzpůsobené příběhy. Pohádky romských vyprávěčů někdy mají romské hrdiny, jindy ne, někdy je romská postava pouze epizodní. Mnohé textové prvky (jména postav, magické formulky a jiné) jsou v romském originále přejaty ze slovenštiny či maďarštiny, jejich funkce v romské pohádce ale může být odlišná (Cech 2006). Jindy si pohádka uchovává svébytný archaický jev tradovaný mezi Romy (např. uvozující formule odvolávající se k Bohu: „můj sladký, požehnaný a spravedlivý“).

Zvláštním případem, kdy pohádka překračuje hranice etnických skupin, je samotná postava „Cikána“ ve folkloru jiných národů. Patrně nejčastěji se zde setkáme s „Cikánem“ coby chytrým a poměrně sympatickým filutou, který přelstí mocnější figuru – ať už čerta, nebo kněze. Příklady takové postavy najdeme v pohádkách ruských, ukrajinských nebo maďarských a vyskytují se jen v málo obměněné podobě také u romských vyprávěčů. Zatímco se ale s romským filutou potkáme mezi romskými i neromskými vyprávěči, na romského hrdinu, dobrodruha a zachránce v pohádkovém folkloru majoritní populace patrně nenarazíme. Romské pohádky nám v tomto aspektu rozšiřují obzory.

Jak to u pohádek bývá běžné, je i romskost pohádek v této knize daná spíše charakterem vyprávěčského uzpůsobení sdílených příběhů a motivů. Subtilnější rovinnu tvoří preference v samotném výběru z pohádkového dědictví (co je oblíbené a co se neuchytilo). Každý čtenář se může podle své znalosti pohádek okolních nebo i vzdálených národů domýšlet, v čem jsou pohádky v této knize romské. Hübschmannová (1999) zdůrazňovala především určitý sociálně psychologický aspekt tradičních pohádek – zamýšlela se nad tím, jak příběhy, motivy i přístup vyprávěčů k hrdinům pohádek působily jako prostředek vyrovnávání se s nerovnou pozicí, kterou Romové ve společnosti po staletí zakoušeli. K těmto postřehům zde připojím jen několik dalších.

V delších hrdinských příbězích je hrdinou obvykle ten nejmichdší z chudých, kterému se řadou odvážných činů podaří domoci se jistého postavení. Velmi patrné jsou v pohádkách chvíle, kdy vypravěči komentují rozpor mezi chudým romským hrdinou či hrdinkou a člověkem urozeného původu – málokdy tento moment jde bez povšimnutí; urození, kteří se obracejí na romské hrdiny s tím, že nějak zlepšit jejich aktuální stav, jsou obratem vyzváni, aby si z chudých nedělali legraci.

Romské pohádky Mileny Hübschmannové jsou u čtenářů populární často díky různým aktualizacním motivům (viz např. Červenka 2019), jimiž vycňovaly alespoň v českém kontextu z korpusu jiných lidových pohádek, a svědčí o životosti pohádek a vyprávění až do nedávné doby. Tyto aktualizací motivy mají samy o sobě různou míru ustálenosti – je například obvyklé, že obrazárny napéčované portréty princezen celkem běžně nahradily v lidových podáních 70. a 80. let fotogalerie. Jiné aktualizace však představují již více libůstku jednotlivých vypravěčů a patrně nestačily na tolik zlidovět. Mimo tyto zjevné aktualizace ale vypravěči ještě častěji porovnávali pohádkové bezčasí s dnešní realitou („tenkrát ještě nebylo to co dnes, například...“).

Nelze si nevsimnout, že ve sběru Mileny Hübschmannové výrazně absentují zvířecí pohádky (platí to pro knihu *Romské pohádky* i pro tuto knihu). Co se týče zvířat, lze spolu s Modem (1983) zmínit pouze velmi výraznou a v romských hrdinských příbězích oblíbenou postavu kouzelného koně, tátoše (i v romském originále se užívá vedle romského *graj* „kůň“ také specifitější přejímka *tatošis*), který jako jedno z mála ne-lidských stvoření stojí v pohádkách vždy po boku člověka.

Nejeden vypravěč také v romských pohádkách řeší poměrně úsměvný paradox – pokud se romský hrdina vydává do světa jako muž, nikoli jako dítě nebo jinoch, nemůže si ho vypravěč obvykle představit jinak než jako otce rodiny. „Byl jeden chudý Rom a ten měl tolik dětí, kolik je na nebi hvězd,“ zní jeden z ustálených začátků romských pohádek. Obvyklou vlastností pohádkového hrdiny ale je, že si ve světě svými činy vydobude urozenou nevěstu. Kombinací těchto zákonitostí se nám na začátku a na konci romských pohádek občas hromadí opuštěné ženy a rodiny. Milena Hübschmannová vypravěče na tento rozpor často po konci vyprávění sama upozorňovala a vypravěč poté situaci ad hoc dovysvětlil či dovypřávl.

Autorské pohádky romských spisovatelů

Zmíněná knížka Dezidera Bangy *Čierny vlas* (1969) do jisté míry předznamenal fenomén, který se rozvinul až po roce 1989, tedy vydávání pohádek romských

autorů. Vedle Bangovy knihy lze z doby před rokem 1989 připomenout jen autorskou pohádku Františka Demetera *Le dadeskero obrazis* (Otcův obraz), která se objevila jako součást antologie romské literatury, pokoutně vytištěné (a nikdy šířejí nedistribované) pod názvem *Pomocné texty k cikánské konverzaci* (1973).

Pohádka v různých podobách byla žánrem, k němuž se obrátila řada romských autorů hned poté, co jejich práce mohly být zveřejňovány ať už v romských novinách a časopisech, nebo v útlých knížkách malých vydavatelů. Dezider Banga do své antologie *Paramisa. Antologie romskej rozprávky* (1992) zařazuje dva roky po otevření vydavatelských možností práce hned desítky autorů. Mnohé texty pocházejí z paralelně vydávaných autorských knížek.

U mnoha z těchto pohádek je patrný osvětový a emancipační prvek, propojený s dobou nových možností a nadějí, ve které tyto autorské pohádky vznikaly (nalezneme jej ale ojedinele i v lidových pohádkách v této knize). S odstupem mnoha desetiletí od prací zveřejňovaných převážně v odborných publikacích se po roce 1989 znovu setkáváme s romskou pohádkou publikovanou veřejně i v původní romské verzi.

Zatímco některé z autorských pohádek jsou autorské také ve smyslu originálního syžetu, jiné (Giňa 2013, Demeter 2011) se přímo odkazují na vyprávění tradovaná v rodinách spisovatelů. Po roce 1989 se již také tolik neseťkáváme s romskými pohádkami adaptovanými Neromy, jako tomu bylo v období let 1959–1973. Konkrétně Demeter (2011) se patrně vymezuje právě vůči těmto neromským adaptacím v úvodu ke své knize.

Obecně platí, že pro autorské pohádky jsou již typické přístupy, které mnohá specifika lidových podání mažou (k rozdlům viz Červenka 2019). Autorské texty se ostatně šíří jiným způsobem (knížně), pro jiné publikum (anonymní, pouze dětské, ne/romské) a za jiným účelem (vychovávat, poznávat kulturu menšin) než lidová vyprávění. Z autorských pohádek romských autorů obvykle mizí cokoli nevhodného pro dětské publikum, eliminují se prvky modernity, kterými svá vyprávění s oblibou špikovali lidové vypravěči, i vedlejší postavy mají svá jména (což do lidové pohádky zpravidla nepatří), často s jasným významem v romštině, častější jsou historizující prvky včetně odkazů na Indii a coby pravlast Romů, obvykle se udržuje čisté morální vyznění. Menší prostor je v těchto textech pro oblíbenou figuru lidových podání, romského šibala, jenž se často drsně vyrovnává se svou pozicí společenského outsidera. Podobně

v nich jen tak nenarazíme na romského protagonistu, jehož hlavní zvláštností je hloupost. Je zajímavé, že pro tyto typy postav se našel prostor ve chvíli, kdy se pro vlastní adaptace lidových vyprávění rozhodla romská spisovatelka Helena Červeňáková-Lalíková (nar. 1963) a jako platformu zvolila facebookový profil, který pro tento účel založila a nazvala jej *Romane paramiša*. Pohádky zde zhruba od roku 2012 publikovala v romštině bez slovenské verze (ukázky z tvorby i s překladem viz Červeňáková-Lalíková 2020).

Závěrem

Milena Hübschmannová uzavírá svou předmluvu k novému vydání *Romských pohádek* (1999) konstatováním, že pohádkové seance již téměř vymizely. V současné době je třeba podotknout, že z romských rodin (s výjimkou rodin olašských Romů) významně mizí i jazyk původních vyprávění, tedy romština. Romština má stále statisíce mluvčích ve starších generacích Romů v Česku a ve všech generacích v některých oblastech Slovenska. Nemálo vnoučat či pravnoučat vypravěčů, za kterými Hübschmannová dorazila do českých a moravských měst, by ale dnes originálu patrně nerozumělo. Pro rodiny vypravěčů budíž tato kniha připomínkou kulturního dědictví, jež díky jejich předkům zůstalo alespoň v náznačce uchováno pro generace příští.

Poznámka k výběru, řazení a překladu

Při výběru pohádek jsem v první řadě respektoval výběr samotné sběratelky, která přes tři desítky pohádkových vyprávění publikovala německy. Dalším kritériem byla možnost přidržet se originálů bez nutnosti vyprávění doplňovat či kompilovat z více verzí (tento přístup je patrný u některých textů, které Hübschmannová ze svého sběru zařadila do německé čtyřsvazkové edice). Stranou zůstalo více vyprávění Šanoho Dzurka, jehož pohádky tvořily necelou čtvrtinu těch, které Hübschmannová publikovala německy. Některé z nich jsou v této knize ve verzi od jiných vypravěčů, další byly vynechány. Domnívám se, že Šani Dzurko si zaslouží samostatnou publikaci, neboť je patrně jedním z posledních romským vypravěčem, od něhož máme zaznamenáno několik desítek pohádek. Zároveň tak může tato kniha představit širší paletu vypravěčů. Výbor jsem doplnil o několik pohádek, jež pracují s motivy v tomto korpusu velmi obvyklými, abych poukázal jednak na tuto obecnou známost některých

motivů i na možnost jejich kombinování do nových celků jakožto důležitý aspekt pohádkových vyprávění. Připojil jsem rovněž dvě sugestivní vyprávění „o živých mrtvých“ – jednak se rovněž jedná o fantaskní příběhy vyprávěné (mimo jiné) k pobavení posluchačů (byť jsou rámovány jako reálné), zároveň byly pravděpodobně součástí vypravěčských seancí a sousedily s pohádkami také v této rovině.

S výraznou asistencí odborného redaktora Jana Luffera jsem pohádky seřadil do tří hlavních sekcí (kouzelné, humorné a novelistické, pověsti). Tyto sekce se dále dělí tematicky, což bylo potřebné zejména u kouzelných pohádek, jichž kniha obsahuje nejvíce. Jelikož ale pohádky obvykle kombinují více motivů, není vždy jednoduché určit, do které části by se konkrétní pohádka hodila více. Například pohádky o čertech nevyprávějí vždy jen o čertech, jsou zpravidla humorné, často s hrdinou Romem-šibalem, mohou obsahovat záznaky i novelistické motivy. Dle tradice jsme je nakonec zařadili jako samostatnou podsekcí do kouzelných pohádek a s pohádkami humornými alespoň v řazení pohádek sousedí.

Co se týče překladu, snažil jsem se v české verzi vystavět dojem vyprávěného textu – to samozřejmě nešlo udělat doslovným převodem přepisu, mnohé prvky mluveného projevu musely být redukovány. Mnohdy jsem přilíš literární výrazy, ke kterým mě věta dovedla, zpětně zaměňoval za běžněji užívaná synonyma, jež mi se situací vyprávění v soukromí lépe ladila (pokud se ovšem nejednalo v originále o obrádnou řeč některé z postav). Naopak nezvyklé novotvary či internacionalismy, překvapivě znějící i v originále, jsem v překladu ponechával. Romské slovo *Rom* nebo *romano* převádím do češtiny jako „Rom“ nebo „romský“. Romové v běžném hovoru přepínají do majoritního jazyka, například když citují výroky Neromů, a mohou tedy užívat v patřičných kontextech i běžně užívané slovo „Cigán“ / „Cikán“ – během vyprávění pohádek se s ním ale nesetkáme.

Zjevné omyly vypravěčů (odvoditelné z dalšího vývoje vyprávění) byly v překladu sjednoceny, jde však jen o detaily. Největším zásahem do originálu je patrně doplňování vyjádřených podmětů tam, kde byla v originále užitá například jen zájmena. Překlad mnoha pohádek byl do velké míry také snahou rozluštit, kdo právě mluví ke komu, kdo koná a kdo je předmětem děje. Pro tato rozlišení má vypravěč k dispozici řadu nonverbálních prostředků, které lépe

vnímají účastníci vyprávění než posluchač nahrávky nebo jen čtenář přepisu. V textu se musí vyjádřit slovem, jinak by tyto pasáže činily čtenáři takové potíže, že by knihu patrně spíše odložil, než dočetl.

Doufám, že jsem svou prací původním verzím spíše prospěl, než uškodil, a že se mi podařilo zachovat ráz, který do pohádek jejich vyprávěcí vložili.

Literatura

- Andrš, Zbyněk. 2013. Česko-moravské nářečí romštiny v tištěných pramenech 19. století: povaha a geneze textů, pohnutky k jejich vydávání a biografické poznámky k autorům. *Český lid* 100 (4): 469–479.
- Banga, Dezider. 1969. *Čierny vlas*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo.
- Banga, Dezider (ed.). 1992. *Paramisa. Antológia romskej rozprávky*. Bratislava: Goldpress.
- Beníšek, Michael. 2014. Čtyři pohádky „slovenských“ Romů ze Zakarpatské Ukrajiny. *Romano džaniben* 21 (1): 113–141.
- Cech, Petra. 2006. Milena a výzkum pohádek. *Romano džaniben* 13 (1): 127–137.
- Červenka, Jan. 2019. Tradičnost a modernost v romské autorské literatuře: kontrast motivicko-stereotypického a strukturálního pohledu. *Romano džaniben* 26 (1): 49–66.
- Červeňáková-Lalíková, Helena. 2020. Romane paramiša. *Romano džaniben* 27 (1): 183–195.
- Daneková, Adriana. 2022. Dva životy Antona Facunu. *Romano džaniben* 29 (2): 85–107.
- Demeter, Gejza. 2011. *Ráj na zemi. Romské pohádky*. Praha: Triáda.
- Dobšinský, Pavol. 1971. *Slovenské pohádky*. Bratislava: Mladé letá.
- Dvořák, Karel. 2016. *Soupis staročeských exempel*. Praha: Argo.
- French, Lorely. 2014. „If we didn't have this story, we would not have this day“: Roma „Gypsy“ Stories as Sustenance in Difficult Life Stages. *Pacific Coast Philology* 49 (1): 5–24.
- Giňa, Andrej. 1999. Pal o Preparudo. *Romano džaniben* 6 (3–4): 118–122.
- Giňa, Andrej. 2013. *Paťiv. Ještě víme, co je úcta. Vyprávění, úvahy, pohádky*. Praha: Triáda.
- Hodáčová, Lilly. 1973. *Král bydlí za rohem*. Praha: Albatros.
- Hübschmannová, Milena. 1973. *Romské pohádky*. Praha: Odeon.
- Hübschmannová, Milena. 1983. *Janitschek im Räuberschloß – Märchen slowakischer Rom*. Berlin: Der Kinderbuchverlag.
- Hübschmannová, Milena. 1999. *Romské pohádky*. Praha: Fortuna.
- Hübschmannová, Milena. 2005. Viera v mula u slovenských Rómov. *Slovenský národopis / Slovak Ethnology* 53 (2): 172–186.

- Hübschmannová, Milena. 2006. Moje setkání s romano šukar laviben. *Romano džaniben* 13 (1): 27–60.
- Ješina, Josef. 1889. *Slovník česko-cikánský a cikánsko-český; jakož i cikánsko-české pohádky a povídky*. Kutná Hora: K. Šolc.
- Kolektiv autorů. 2003. *Die schlaue Romni. Märchen und Lieder der Roma / E bengali Romni. So Roma phenen taj gilaben*. Klagenfurt: Drava.
- Lesný, Vincenc. 1917. Cikáni v Čechách a na Moravě II. *Národopisný věstník československý* 12: 57–63.
- Luffer, Jan. 2014. *Katalog českých démonologických pověstí*. Praha: Academia.
- Mann, Stuart E., Daniel, Antonín. 1947. Two Moravian Romani Folk-tales. *Journal of the Gypsy Lore Society* 26: 24–36.
- Mode, Heinz, Hübschmannová, Milena. 1983–1985. *Zigeunermarchen aus aller Welt*. 1–4. Leipzig: Insel Verlag.
- Ortutay, Gyula. 1966. *Maďarské lidové pohádky*. Praha: Odeon.
- Pomocné texty k cikánské konverzaci*. 1973. Ústí nad Labem: Krajský pedagogický ústav.
- Puchmayer, Antonín Jaroslav. 1821. *Románi Čib, das ist: Grammatik und Wörterbuch der Zigeuner Sprache, nebst einigen Fabeln in derselben. Dazu als Anhang die Hantýrka oder die Čechische Diebessprache*. Prag: Fürst-erzbischöflichen Buchdruckerey.
- Ryvolová, Karolína. 2013. Samas čore, aľe jekh avres dahas pařiv. Byli jsme chudí, ale jeden druhého jsme si vážili. In. Giňa, A. *Pařiv. Ještě víme, co je úcta. Vyprávění, úvahy, pohádky*. Praha: Triáda.
- Ryvolová, Karolína. 2021. *Špačkem tužky na manželě. Příběh literatury Romů*. Praha: Slovo 21.
- Rudlová, Helena. 1964. *Cikánský smích*. Havlíčkův Brod: Východočeské nakladatelství.
- Sowa, Rudolf von. 1885. Erzählungen der slowakischen Zigeuner. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 39: 509–516.
- Sowa, Rudolf von. 1887. *Die Mundart der slowakischen Zigeuner*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht's Verlag.
- Sowa, Rudolf von. 1889. O minaris. A Slovak Gypsy tale. *Journal of the Gypsy Lore Society* 1: 258–260.

- Sowa, Rudolf von. 1891. O phuro sasos. A Slovak Gypsy tale. *Journal of the Gypsy Lore Society* 2 (1): 53–55.
- Sowa, Rudolf von. 1895. Die drei Drachen. Märchen slowakischer Zigeuner. *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* 4.
- Stanovský, Vladislav, Vladislav, Jan. 1964. *Strom pohádek z celého světa*. Praha: SNDK.
- Uther, Hans-Jörg. 2004. *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson. Parts I–III*. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.
- Voříšková, Marie. 1959. *Cikánské pohádky*. Praha: Mladá fronta.
- Voříšková, Marie. 1969. *Zpívající housle. Cikánské pohádky*. Praha: Práce.
- Závodská, Milada. 2018. Žákovská a studentská léta učitele Antonína Daniela. *Romano džaniben* 25 (1): 59–92.